

A legfőbb tényező azonban, amely Aranyt Pestre vitte az volt, hogy feléledt a Kisfaludy Társaság, amely korábban a magyar irodalmi élet összefogója és irányítója volt. Csengery Antal egyik levelében felteszi Aranyra a kérdést: „Volna-e kedved elvállalni az igazgatóságot?” Arany boldogan mondott igent, s ezzel eldöntötte további sorsát.

A költözés előtt azonban még két feladat várt itt rá: el kellett köszönnie a református egyháztól, s meg kellett írnia a Széchenyi Istvánt elbúcsúztató költeményt. Az Egyháztanácsnak küldött levélben így írt: „Fogadja a Nagytiszteletű Egyháztanács legforróbb köszönetem kifejezését ama nagy jóságért, mellyel engem kilenc év előtt magányomban fölkeresni és nagyrabecsült bizalmával megajándékozni méltóztatott.”

A Széchenyi emlékezete című vers két sora pedig akár őrá is vonatkozhatna:

*Nem hal meg az, ki milliökre költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múl.*

A nagykőrösiek ma is büszkék arra, hogy a költő a városukban élt, s a szívéből szól az a mondat, amely a MŰZSÁK című folyóirat 1972. évi első számában olvasható: „Szalontán született, Pesten van a sírja, de a városa – Nagykőrös”.

Tóth Tibor

A nagykőrösi izraeliták a zsidóüldözések keresztútjában

A Három Város közül kezdetben Nagykőrös volt a legliberálisabb a zsidókkal szemben. Ez talán annak volt köszönhető, hogy itt – Kecskeméttől és Ceglédeltől eltérően – nem volt jelentős görög kereskedő lobb, így szükség volt a házaló izraelitákra, hogy a mezőgazdaság és kereskedelem szimbiozisa a kornak megfelelően tudjon fejlődni.¹ Az első zsidók 1750-es és 1760-as évek között érkeztek ide. A hagyomány 1794-re teszi a hitközség megalapítását. 1798-ban készített városi összeírás szerint 12 zsidó család élt itt. A hitközség első választott rabbija 1802-től Mandel Farkas volt. Első zsinagógájukat, amelyet a városi tanács segítségével építettek, 1817-ben avatták fel.² Az 1848-as forradalom és szabadságharc alatti magatartásukra nem lehet jobb bizonyíték annál, hogy Haynau osztrák tábornok 1849 júliusában óriási hadisarcot vetett a nyakukba.³

A zsidóság létszáma fokozatosan nőtt a városban, 1840-ben 237 (1,4%), 1880-ban 694 (3%), míg 1910-ben már 727 (2,5%) fő izraelita élt Nagykőrösön.⁴ 1860-tól új iskolaépületet emeltek. A dualizmus alatt a helyi gazdaság és a kereskedelem legfőbb irányítóivá váltak.⁵ Szép lassan egyeduralkodói lettek a piacnak. A Benedek József és Fiai Cég, a Neu Gyula és Fiai Cég és a Rosenfeld Testvérek terményfelvásárló és exportőr vállalatává válása ekkor indult el. Az elsősorban gyümölcs- és zöldségfelvásárlásból élő zsidók gyorsan meggazdagodtak, mivel a terményekből nem volt hiány.⁶ A kertkultúra felendülése azonban nem hozta meg a kisparasztság helyzetének javulását, ezért már ekkor tapasztalható

¹ Ceglédre gyakorlatilag csak 1840 után, Kecskemétre csupán hatalmas adók árán jöhettek nagy megszorításokkal a zsidók. Vö. *Ó. Kovács József*: Zsidók a Duna-Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok XVII–XIX. században. In: Szakál Aurél (szerk.): Adatok Kiskunhalas történetéhez. Thorma János Múzeum. Kiskunhalas, 1993. 45–52.

² Vö. *Újvári Péter* (szerk.): Magyar Zsidó Lexikon. Bp., 1929. [s.n.] (továbbiakban: MZSL) 631–633; *Schleisz-Bognár Péter*: A nagykőrösi zsidóság története. (kézirat) Nagykőrösi Szabó Károly Városi Könyvtár, 2002.

³ *Bernstein Béla*: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványa. Bp., 1898. 280–282.

⁴ *Kepecs József* (szerk.): A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). KSH. Bp., 1993. (továbbiakban: ZS-N) 230–231.

⁵ Vö. MZSL, 631–633., *Theodore Lavi* (ed): Pinkas Hakehillot: Encyclopaedia of Jewish Communities Hungary. Yad Vashem, Jerusalem, 1975. (továbbiakban: PH-H), 374–375.

⁶ *Márkus István*: Nagykőrös. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1979. 83–86.

a zsidóellenesség. 1882-től a helyi sajtó is rendszeresen beszámolt a magyarországi antiszemita villongásokról.⁷

Az első világháború alatt 117 nagykörosi zsidó férfi vonult be, és 19 fő halt hősi halált.⁸ A világháború, valamint az azt követő forradalmi és ellenforradalmi évek megbénították a hitközségi életet. A direktorium tagjai és vezetői között is ott voltak, de a kommunista propagandaújság működtetését is többen pénzzel segítették. A román hadsereg a hitközség tanácstermét lefoglalta és tüzelőnek a hitközségi jegyzőkönyveket használta. Az ellenforradalom első időszakában a zsidókat az 1919-es magatartásuk miatt több atrocitás is érte. Elsősorban a helyi Ébredő Magyarok Egyesülete zaklatta és erőszakoskodott velük. A fehérterror idején öt nagykörosi zsidót végeztek ki.⁹

A két világháború között Dezső Kálmán polgármester, ha kellett nyíltan kiállt a gyakran szélsőséges szólamokkal támadókkal szemben.¹⁰ Ez 1939-ig megmentette a gazdaságban és a közéletben tevékenykedő zsidókat. Viszont Nagykőrösön számos zsidóellenes, szélsőséges szervezet működött. A Turul Szövetség helyi csoportja (Nagykörosi Arany János Bajtársi Egyesület) ezekhez hasonló írásokat jelentett meg kiadványaiban: „A zsidókórság a társadalomnak súlyos fertőzőes betegség. Előidézi egy jellegzetes parazita, a zsidófaj, ha elszaporodik és uralomra vergődik a társadalomban. A zsidófaj nem dolgozik, nem termel, hanem rátelepszik más népek dolgozó társadalmára, amint a tetű az állati testre..., vagy a bacilusok az állati szervezet belső szerveire, és úgy él, szaporodik, virul a fertőzött társadalom szerveinek, szöveteinek rovására.”¹¹ Szerveződtek a nemzetiszocialista csoportok is. 1931-ben a Benedek céget támadták meg a szélsőségesek.¹² 1932-ben a helyi zsinagógát és több zsidó család lakását rongálták meg. 1933-ban pedig a kaszáskezesek szerveztek tüntetést a városban. Böszörmény Zoltán összeesküvést szervezett, amelynek célja a főváros elfoglalása lett volna.¹³ Mellettük Meskó Zoltán és Festetich Sándor gróf nemzetiszocialistái is feltűntek a városban. Nagykőrösön az összetartó erőt nem feltétlenül a zsidóellenesség, hanem a nagytőkések elleni gyűlölet adta. A kortárs szociográfusok közül Márkus István is pellengére állította a Benedek és Fiai nagyvállalatot: „Az 1930-as években B-ék (Benedekék) a körosi piac koronázatlan fejedelmek. A cég kíméletlen üzleti stratégiájára keserűen emlékeznek egykori kiskereskedők, akiket nemegyszer úgy szorítottak ki a piacról, hogy átmenetileg magasabb áron vásárolták fel a paradicsomot, az uborkát, hogy azután hirtelen kétharmadára vagy felére csökkenték a felvásárlási árakat, amikor már jóformán egyedül maradtak a terepen.”¹⁴

A nagykörosi zsinagóga

⁷ Novák László Ferenc: A zsidóság Nagykőrösön XVII-XX. század. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Arany János Múzeum. Szentendre – Nagykőrös, 2002. 93–94.

⁸ Schleisz-Bognár i. m.

⁹ PH-H, 374-375. p.

¹⁰ Novák i. m. 193–202.

¹¹ Kiss Sándor: Zsidókórság... A Turul Szövetség kötelékébe tömörült nagykörosi egyetemi és főiskolai hallgatók Arany János Bajtársi Szövetsége kiadványai I. Nagykőrös, 1932.

¹² Novák i. m. 177.

¹³ Braham, L. Randolph: A népirtás politikája – Holokauszt Magyarországon. Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 1997. (továbbiakban: RLB-H) 70.

¹⁴ Kiskunhalason is egy hasonló jellegű vállalkozás, a Schneider cég váltott ki heves tiltakozást, és ellenszenvet. Vö. Végő István: A zsidótörvények hatása a kiskunhalasi zsidóság életére. Századok 2003. 1. sz.; Erdel Ferenc: Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe. Athenaeum. Bp., 1937.; Márkus i. m. 88.

Am kibontakozásukat akadályozta, hogy Milotay Istvánt – a közismert fajvédő politikust – a kisgazda-, majd a kormánypárt támogatta. Paczolay György református lelkész és országgyűlési képviselő színre lépésével lett képviselője a helyi nyilasoknak.¹⁵

Az 1938-tól megjelent zsidótörvények igen érzékenyen érintették az izraelita kereskedőket. Sorra felülvizsgálták iparengedélyeiket és vonták vissza a hatósági bizonyítványaikat. 1939-ben a 115 zsidó iparos számát le kellett nyomniuk a hatóságoknak, mivel az közel tíz százalék volt, szemben az előírt 6%-kal.¹⁶ 1939 telén a Benedek céget az Országos Hangya Szövetkezet bérbe vette.¹⁷ A zsidótörvények miatt az 1939-es választásokból mind a 198 nagykorú zsidó választópolgárt kizárták. Még ebben az évben a 1939. IV. tc. hatálya alá eső hat képviselő közül négy választott (Hetényi Géza, Barta Ferenc, özv. Pláger Gyuláné, Kalmár Lajos) és két virilis (Pláger József, Klein Regina) tagot fosztottak meg mandátumától.¹⁸ 1941-ben 478 (1,6%) izraelita vallású és 58 (0,2%) nem izraelita vallású zsidó élt itt.¹⁹ Mezőgazdasági vagyonuk kiigénylése kapcsán 1939-ben még csak 601 hold és 586 négyszögölnyi területet tettek szabaddá a „keresztények” számára, de később a közel 800 holdra is bőven volt jelentkező.²⁰ 1940-től megkezdődött a munkaszolgálatosok behívása. Am a városba és környékére is több munkásszázdot vezényltek. 1944 őszén a nyugat-magyarországi védvonal munkáihoz vezényltek az itteni egységeket.²¹ 1941-től megszapordtak az internálások, igaz ekkor elsősorban még csak a kommunisztagyanús személyeket vitték el, de közöttük is voltak zsidók.²² A KEOKH kitelepítési akciója során, 1941 nyarán a Teitelbaum családot irányították Körösmező felé.²³

1944 tavaszán megindult a zsidóellenes rendeletözhöz végrehajtása Nagykörösön is. Az ügyvédi kamarából hat helyi jogászt zártak ki. A zsidó vagyon összeírása gyorsan lezajlott. 1944. április 21-én már nem nyithattak volna ki a zsidó tulajdonú üzletek, de ez Nagykörösön nem valósult meg, a városi tanácsnok egyik levele szerint a következők történtek aznap reggel: „*Április hó 21-én reggel 9 óra után a főtérré néző helyiségem ablakából láttam, hogy a piactéri zsidó üzleteket kinyitották és a közönség betódult a boltokba. Megjegyzem, hogy a nagykörösi zsidóság a rendelet kihirdetéséről rádió útján nem értesülhetett, mert a Magyar Királyi Rendőrség Nagykörösi Kapitánysága a zsidók tulajdonában lévő 117 rádiókészüléket még 1944. március 22-én összeszedte.*” Másnap délelőtt a hatóságok felfüggesztették a zsidó üzletek működését. Május első hetére a 29 még működő zsidó üzlet és 16 ipartelep leltározása véget ért.²⁴ Május második hetében öt zsidó nő megmérgezte magát, közösen követtek el öngyilkosságot.²⁵ A sárgacsillag nem viselése miatt Strasser Dezsőnének 500 pengőt kellett fizetnie.²⁶

1944 tavaszán a helyi neológ anyahitközség tagjainak száma 375 fő volt. A hitközség elnöke Benedek György kereskedő, anyakönyvvezető rabbija Grósz Dávid voltak.²⁷ A hatósági összeírás szerint viszont március 19-én 471 (1,5%) zsidó élt itt, 186 család 149 házban.²⁸ A 1610/1944 BM rendelet alapján a 27.409/1944 sz. alispáni rendelet többek között meghatározta, hogy Nagykörösön is létre kellett hozni egy gettót a helyi zsidóság részére. A zsidók elkülönítésére a városi vezetők két tervet dolgoztak ki. Az egyik szerint a kijelölt családokat a mellékutcákban lévő zsidó házakba kellett volna összeköltöztetni úgy, hogy minden család egy-egy szobát vehessen igénybe. Erre vonatkozóan egy beosztás is

¹⁵ M. Kir. Nagykörösi rendőrkapitányság jelentései 1939-1944. évekre. Pest Megyei Levéltár (PML), IV 401 a) Pest vármegye főispánjának eln. i.

¹⁶ 1146 nem zsidó iparossal szemben. *Novák* i. m. 291.

¹⁷ *Vö. Márkus* i. m. 287-288.; *Végső* i. m.

¹⁸ *Vö. Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1920-1944. Századok* 2004. 6. sz.; *Nagykörösi Híradó* 1939. szeptember 12. 2.

¹⁹ *ZS-N*, 230-231.

²⁰ *Vö. Nagykörösi Híradó*, 1944. június 24. 3., július 28. 2-3., *Novák* i. m. 282-283.

²¹ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Degob jgk., 2124., 2922., 3187. sz.

²² *Novák* i. m. 299.

²³ *Novák* i. m. 293-294.

²⁴ *Vö. Nagykörösi Híradó*, 1944. május 6. 4.; *Novák* i. m. 291.

²⁵ A legfiatalabb nő 12, a legidősebb 77 éves volt. *Nagykörösi Híradó*, 1944. május 13. 3.

²⁶ *Nagykörösi Híradó*, 1944. április 25. 2.

²⁷ *Frojmovics Kinga – Komoróczy Géza* (szerk.): Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Bp., 1994. 455.

²⁸ *Novák* i. m. 295.

készült, amelyet elvetettek, mert így a város külső részein élő „keresztény” földmunkásokat kellett volna belvárosi zsidó polgárházakba költöztetni. Ezt azonban nem lehetett megtenni, mert ezeknek az embereknek megélhetési forrásukat jelentette a külterületi lakhelyük. A másik tervzetet szerint a módosabb zsidó családok polgárházaiba lett volna célszerű összeköltöztetni az izraelitákat, ezek azonban nem képeztek összefüggő területet. A probléma megoldását végül egy kirendelt miniszteri biztos, Molnár Zsigmond oldotta meg.²⁹ 14 zsidó tulajdonú házat jelölt ki a város területén a gettó számára: Patay u. 8., 10., 10/a, 10/c, 12., 13., 16., Szász Károly u. 5., Rákóczi u. 13., 15., 20., 24. (zsinagóga), 32. sz. ház. Ezen kívül a zsidó elemi iskola is a gettó része lett. Az összetömörítés heves tiltakozások közepette jött létre, nem sikerült teljes mértékben elkülöníteni a „keresztény” lakóövezettől és intézményektől, másfelől a város központjában volt. Volt olyan elképzelés is, hogy a Pláger-féle téglagyárba helyezik át a gettót, de ez nem valósult meg.³⁰

A megszálló német alakulatok részéről az SS május folyamán két személyt internált. 1944 májusában többeket behívtak munkaszolgálatra, így a zsidók száma 421 főre csökkent. Május 22-től az itt maradtak lettek összeköltöztetve 14 lakóház 42 szobájába. Ez átlagosan azt jelentette, hogy egy házban 30–60, egy szobában 8–10 személy zsúfolódott össze.³¹ A gettó életéről keveset tudunk, de valószínűleg elviselhető volt a lakóházakban a kényelmetlenségek ellenére is. Június 2-án az SS újabb internálási akciót hajtott végre, prominens zsidók kiemelésével.³² 1944. június 16-án és 17-én a nagykőrösi gettó lakóit átköltöztették a kecskeméti gyűjtőtáborba, ahonnan június 27-én, illetve 29-én deportálták őket Auschwitz-Birkenaubába.³³ Itthon megindult a zsidóvagyon kiosztása. Hatalmas volt az igény, de leginkább itt is „a nemzeti érdek szempontjából fontos” intézmények és szervezetek részesültek az ingatlanokból és az ingóságokból (MOVE, levente mozgalom, városi és vármegyei hivatalok, stb.).³⁴ A nyilasok közül sokan kiélték hatalmi vágyaikat tiszavirág-életű uralmuk alatt, de ekkor már közvetlenül nem tudtak ártani a helybeli zsidóknak.

A holokauszt során 414 nagykőrösi zsidó – közülük megközelítőleg 402 fő a deportálás és munkaszolgálat következtében – vesztette életét. Emléküket mártírtábla őrzi a zsinagóga falán. A vészkorszakot mintegy 40–50 fő élte túl.³⁵ 1949-ben a 98 tagú közösség Benedek László és Schacter Eduárd elnökök, valamint Steinberger Lajos ügyvivő irányításával működött. Ma közel 50 nagykőrösi őrzi elődei és hozzátartozói emlékét, vallását és hagyományait.

Végső István

Nagykőrösi pusztai tölgyesek az ország szívében

Itt az ország szívében szerényen bújik meg Közép-Európa egyik utolsó pusztai tölgyes szigete, az Euráziát átszelő erdősztyepp övezet képviselője. Termőhelyét és fajkészségét figyelembe véve a homoki erdősztyepp tölgyes egyedülálló, csak a Kárpát-medencében honos, veszélyeztetett élőhely. A Nagy-kőrös határában húzódó homoki erdős területek az Ős-Duna hordalékkúpjainak maradványain találhatók. A folyó szétterítette homokos üledékből a szél felszinformáló hatására ÉNY-DK irányú buckavonulatok jöttek létre.

A területen az utolsó eljegesedést (Würm) követően 10–12 ezer évvel ezelőtt a jégkorszakra jellemző füves pusztaságok helyén összefüggő fenyőerdők jelentek meg a hideget és szárazságot jól tűrő fajokkal (nyír-, fenyő-korszak). 8 ezer évvel ezelőtt a hőmérséklet emelkedni kezdett. Az ezt követő me-

²⁹ Ceglédén Sági József alispán vette kézbe az ügy rendezését.

³⁰ Vö. *Novák* i. m.

³¹ Nagykőrösi Híradó, 1944. május 23. 2.

³² *Novák* i. m. 299.

³³ Vö. *Molnár Judit*: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben. Cserépfalvi Kiadó. Bp., 1995. 134. 138.; PH-H 374–375; RLB-H 691.

³⁴ *Novák* i. m. 298–299.

³⁵ Egyes források szerint közel 60 fő jött vissza. PH-H 374–375.